

Davor Nikolić
IZMEĐU ZVUKA I ZNAČENJA

Davor Nikolić

IZMEĐU ZVUKA I ZNAČENJA

*Fonostilistički pristup hrvatskim
usmenoretoričkim žanrovima*

Zagreb, 2019.

Emi i Mateju,
mojim zvukovima koji mi daju značenje.

PREDGOVOR

Knjiga koja je pred vama proizašla je iz doktorske disertacije *Fonostilistički opis hrvatske usmenoknjiževne retorike*, izrađene pod mentorstvom prof. dr. sc. Stipe Botice i obranjene u listopadu 2013. godine. U trenutnoj akademskoj paradigmi doktorat se smatra samo ulaznicom u svijet samostalnoga znanstvenog rada, odnosno ocjenskim radom koji podliježe odgovarajućim zahtjevima i propisima, stoga izrada monografske publikacije predstavlja jedan posve nov izazov. Kada autor spozna da je riječ o dvama žanrovima i da doktorat mora odgovoriti na jedna, a monografija na druga pitanja, onda se neke početne dvojbe razrješuju, ali istovremeno se javljaju neke posve neočekivane. S jedne strane, dio posla je napravljen, ali s druge strane, osobito nakon odmaka od pet godina, čini se da toliko toga nedostaje da bi bilo možda bolje krenuti sasvim od početka. U slučaju konkretne teme tu je bio i dodatni teret (koji sam se trudio shvatiti kao poticaj) nepostojanja samostalne monografije posvećene usmenoj retorici, pa se logično javila i potreba za što boljom kontekstualizacijom problema. Također se javila i potreba za problematiziranjem same koncepcije usmenoknjiževne retorike, ali i uključivanjem što većeg broja spoznaja o srodnim fenomenima, i u dijakronijskom i u sinkronijskom kontekstu. Naposljetku je trebalo i strukturu izlaganja prilagoditi širem stručnom čitateljstvu, koje u slučaju knjige ove tematike i pripadajuće metodologije dolazi iz područja književnosti, folkloristike, stilistike, retorike, fonetike, ali i područja koje nazivamo digitalnom humanistikom. Svi su ti razlozi utjecali na proširivanje sadržaja, ali i na odgo-

varajuće dorađivanje u skladu s novim žanrovskim zahtjevima. S povećanjem opsega rukopisa raslo je i povećanje jedinica literature jer neki su tekstovi i knjige izašli u međuvremenu, brojni su mi tekstovi bili poznati i prije, ali sada su iznova pročitani, dok možda najveći broj tih jedinica predstavljaju tekstovi do kojih se došlo u ovome novom istraživačko-spisateljskom procesu i koji zasigurno daju svježinu teorijskoj i metodološkoj raspravi unatoč svojoj prividnoj kronološkoj starosti. A budući da se u svakome istraživačkom procesu dođe i do nekih pozitivnih spoznaja koje nisu izravno povezane s istraživanjem predmetom, sretan sam što mogu reći da je u ovome slučaju to bila spoznaja (ili bolje rečeno iskustvena potvrda stare spoznaje) da humanističko, osobito filološko istraživanje ima smisla jedino kada se može ispričati cjelovita priča, kada vraćanje počecima omogućuje otvaranje novim vidicima.

A da se taj proces uspješno okončao, zaslužni su mnogi kojima ovdje želim poimence zahvaliti. Na prvome mjestu tu je gospodin Josip Pandurić, koji je prepoznao potencijal rukopisa, koji se brinuo o cjelokupnome procesu pretvorbe rukopisa u knjigu i čiji su savjeti bitno olakšali sam proces. Osobito sam zahvalan lektorici Jasmini Han na pomoći oko završne inačice rukopisa koju je poboljšala svojim stručnim znanjem i brigom za tekst. Veliku zahvalu dugujem profesoru Krešimiru Bagiću, svojem učitelju stilistike, koji se rado odazvao biti urednikom knjige te koji je svojim pomnim čitanjem, ali i brojnim savjetima pomogao da se nađe prava mjera između udaljenoga i pomnoga čitanja. Neizrecivo sam zahvalan profesoru Stipi Botici, koji me je prije simboličnih trinaest godina pozvao na moje znanstveno i akademsko putovanje. Vjerovao je u moju odabranu temu, vjerovao je u moje sposobnosti i vjerovao je da će ova knjiga nastati i onda kada sam ja u to posve sumnjao. Kao jedan od recenzenata vjerovao je da će upravo ova knjiga popuniti jednu prazninu, a ja se mogu samo nadati i vjerovati da je konačni proizvod ispunio očekivanja. Velika hvala i Marku Likeru, drugome recenzentu knjige, zasigurno vodećem hrvatskom stručnjaku za teorijsku i eksperimentalnu fonetiku, koji je svojim čitanjima olakšao dorađivanje ne samo dijelova usko vezanih za fonetiku nego i onih dijelova knjige koji pripadaju folkloristici, retorici ili fonostilistici.

A kada spominjemo te tri discipline, nemoguće je ne spomenuti tri osobe, tri profesora koja su me, jedan isključivo svojim radovima, a druga dvojica i radovima i predavanjima, bitno usmjerila prema konkretnoj temi istraživanja, teorijskome okviru i metodologiji. To su profesori Josip Kekez, Ivo Škarić i

Branko Vuletić. Oni su dokaz da djelo živi i kada njegov autor, tek prividno, nije s nama.

Pisanje stručnoga ili znanstvenoga rada, a pogotovo knjige, uvijek je izazov, gotovo uvijek mukotrpan posao, ali nerijetko i zadovoljstvo. Meni je neopisivo zadovoljstvo u ovome procesu predstavljalo dijeljenje radne sobe, ali još puno više dijeljenje istraživačke problematike te brojnih načelnih teorijskih i životnih pitanja sa svojim dvjema kolegicama i prijateljicama s Katedre za hrvatsku usmenu književnost, Evelinom Rudan i Josipom Tomašić. Evelini velika hvala na brojnim razgovorima, čitanjima dijelova knjige, sugeriranju literature, ali ponajviše na činjenici da se na nju u znanstvenome, kolegijalnome i ljudskome pogledu uvijek može osloniti. Josipi velika hvala na svom vremenu koje je nesebično udijelila pomažući u raznim fazama ovoga procesa, slušajući moje dvojbe, ali i iskreno se radujući mojim uspjesima.

Hvala profesorici Zrinki Jelaska na savjetima i ohrabrenjima s područja fonologije, a profesoru Davoru Dukiću na raznim vidovima poticanja. Zahvalan sam kolegici Lahorki Plejić Poje na pomnome čitanju dijelova knjige vezanih uz stariju hrvatsku književnost, a kolegici Suzani Coha na čitanju i sugestijama vezanima uz teorijska pitanja uloge zvuka u književnome tekstu. Na gotovo svakodnevnim različitim uspješnim oblicima hrabrenja zahvaljujem kolegicama Anđeli Frančić, Bernardini Petrović, Ivani Vidović Bolt, Ivi Nazalević Čučević, Goranki Šutalo, Aneri Ryznar i Gabrijeli Puljić. Lijepo je na radnome mjestu biti okružen takvim vrsnim stručnjakinjama i prije svega dobrim osobama.

A dobrih osoba u mom životu, srećom, ne manjka. Još od srednjoškolskih dana tu je Tea Rogić Musa, s kojom uvijek imam plodne kroatističke razgovore i kojoj zahvalnost dugujem na toliko mnogo razina. Zatim Gabrijela Kišiček, moja retorička mentorica i kolegica, ali prije svega iskrena prijateljica koja zna naći prave riječi za prave prigode. Hvala joj na tome. Mariji Malnar Jurišić hvala na dugogodišnjem prijateljstvu, a ponajviše na obilju riječi potpore i hrabrenja, od veseloga pljeskanja do blagogoga prijekora. Veliku osobnu zahvalu dugujem i Ani Grgić, prijateljici, kolegici, suautorici i mnogo čemu još. Anine riječi jasnoga zvuka i dubokoga značenja često su bile presudne u razrješavanju dvojbi te su me poticale da ustrajem u svome naumu. Hvala i mojim kumovima: Bojanu, Danijelu, Igoru i Goranu te mojemu kvizaškom kapetanu Branimiru. Znali ste kada mi je bilo teško, kada sam trebao potporu i iskreno ste se veselili sa mnom kada sam javio da je rukopis predan.

Zasigurno mi moji brojni kolege i prijatelji neće zamjeriti što ću dvoje njih osobito istaknuti jer su se na tolike različite načine upisali u ovu knjigu da je to nemoguće pobrojiti. To su Perina Vukša Nahod i Nikola Bakarić. Perini sam duboko zahvalan na nebrojenim razgovorima, savjetima i ohrabrenjima, na pomnome čitanju i provjeravanju korpusa, ali prije svega na iskrenome prijateljstvu. Nikoli dugujem golemu zahvalnost za dugogodišnje nesebično pomaganje u istraživanju usmenoretoričkih žanrova: od izrade računalne aplikacije do teorijskih i metodoloških promišljanja. Ti brojni sati i dani konačno dobivaju opipljiv ishod, a ja sam neopisivo sretan što mogu reći da je ovo zajednički uspjeh.

I premda ove knjige zasigurno ne bi bilo bez sve nabrojene pomoći, stručne ili prijateljske, duboko sam svjestan da je ne bi bilo bez mojih najbližih. Samo su oni znali koliko je znanja, snage i volje, ali i muka, odricanja te noći s malo sati sna ugrađeno u svaku napisanu stranicu. Hvala baki Marici i didi Mati na raznim oblicima pomoći bez koje ne bi bila osigurana logistika za ovaj veliki pothvat. Hvala mojim tetkama Branki i Maji na svoj ljubavi kojom su nesebično obasipale mene, a sada i moju djecu. Sretan sam i zahvalan što sam takvu ljubav dobio i još je osjećam od svoga dede Nike, bake Eme i Dane. Kada čovjek ima tu ljubav sa sobom, onda nema previsokih planina, preniskih dolina ni preširokih rijeka.

A nema ni riječi dovoljno snažna zvuka ni dovoljno duboka značenja da iskažem barem djelić ljubavi koju cijeli život dobivam od svojih roditelja, Ljiljane i Branka. Hvala vam što ste svoga sina čuvali kada je trebalo čuvati, puštali kada je trebalo pustiti i, što je najvažnije, bili uz njega uvijek kada je trebalo. Hvala na svoj konkretnoj pomoći oko pisanja knjige. Hvala što ste neponovljivi baka i deda, hvala vam što ste moji mama i tata.

Hvala ti, mali veliki brate Dražene. Nekada sam ja čuvao tebe, posljednjih mi se godina čini da sve više ti čuvaš mene. Hvala što si me čuvao i u ovoj borbi i što sam se na tebe uvijek mogao osloniti.

A moj najveći oslonac, ona koja ne voli zahvale, ali koja ih ne samo zaslužuje nego ih i mora dobiti, jest moja Ivana. Hvala ti što si znala da ovo mogu i onda kada sam u to posve sumnjao. Hvala što na svome životnome putu imam suputnicu koja razumije i onda kada bi možda voljela da je nešto malo drugačije. Hvala ti što si ona koja zna da ima značenja i onda kada nema zvuka.

U Zagrebu, lipnja 2019.

UVOD

Tema su ove knjige usmenoknjiževni žanrovi koji se u hrvatskoj znanosti o književnosti i folkloristici imenuju *retoričkim* ili *govorničkim oblicima*. Kao prototipni ili kanonski usmenoretorički žanrovi navode se: basme, zdravice, brojalice, brzalice, blagoslovi, kletve, rugalice i hvale, a autori koji im pristupaju kao cjelini, odnosno žanrovskoj skupini uobičajeno im pripisuju uvjerljivost (persuazivnost) te jezičnu i govornu ludičnost kao primarne značajke. Proučavanje usmenoknjiževne retorike u hrvatskoj je folkloristici i znanosti o književnosti sustavno započelo tek šezdesetih godina prošloga stoljeća studijama Nikole Bonifačića Rožina i Tvrтка Čubelića, a nastavilo se i produbilo radovima i knjigama Josipa Kekeza. Legitimnost zasebne usmenoknjiževne pojavnosti retorički su oblici stekli i antologijskim izdanjima u edicijama *Pet stoljeća hrvatske književnosti* i *Stoljeća hrvatske književnosti* te *Hrvatskoj usmenoknjiževnoj čitanci* Stipe Botice. Istovremeno su retorički oblici prikupljeni na terenu, a najveći broj zapisa posjeduju Institut za etnologiju i folkloristiku¹ te Arhiv rukopisnih zbirki² Katedre za hrvatsku usmenu književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Kada se započinje govor o usmenoknjiževnoj retorici, u pravilu se ističe da je ona najmanje ili najslabije istražen rod ili žanrovska skupina hrvatske

¹ Pri navođenju signatura rukopisnih zbirki Instituta upotrebljavat će se kratica IEF.

² Pri navođenju signatura rukopisnih zbirki Arhiva upotrebljavat će se kratica ARZ.

usmene književnosti. To je samo djelomično točno ako se promatraju pojedini žanrovi jer su neki dobivali i relativno velik istraživački prostor, osobito basme u posljednjim dvama desetljećima. Jednom dijelu žanrova pristupalo se iz pozicije dječjega folklora (brojalice, brzalice, igre prstima i sl.), drugima pak na temelju koncepta tzv. magijskih žanrova (basme, kletve, pučke molitve), a neki su se proučavali slijedeći širi Bahtinov koncept *govornih žanrova* (Vilko Endstrasser, Josip Užarević). Ipak, ta je teza točna ako se ima na umu cjelina ili žanrovska skupina s obzirom na to da još uvijek nije iznesen sustavan teorijski opis ovih usmenoknjiževnih žanrova kao jedinstvene kategorije. Među hrvatskim autorima često nije bilo suglasnosti oko pripadnosti pojedinih oblika usmenoknjiževnoj retorici, a i sam termin nije dosljedno primjenjivan (pojedini su autori termin *retorički oblici* zamjenjivali naizgled sinonimnim terminom *govornički oblici*). U radovima koji su žanrovima pristupali kao skupini najviše je prostora posvećivano dvama problemima: određivanju zasebnosti i samostojnosti usmenoknjiževne retorike u odnosu na ostale usmenoknjiževne pojavnosti (liriku, epiku, prozu, predstavljачke i paremiološke oblike) te problemu klasifikacije usmenoretoričkih žanrova. Prvi problem javljao se najviše u počecima istraživanja ove problematike, ali ni do danas nije u potpunosti riješen. Umjesto jasnih definicija koje bi omeđile usmenu retoriku pribjegavalo se impresionističkim opisima koji nisu karakteristični samo za usmenoknjiževnu retoriku (ili barem nisu vrsno razlikovni). Problemom klasifikacije usmenoretoričkih žanrova bavio se jedino J. Kekez implicitno ih dijeleći na asemantične i semantične oblike, ali i kolebajući se oko pripadnosti pojedinih oblika (npr. svrstavanje blagoslova i kletve u paremiološke oblike u ranijim radovima). Osobitu je pozornost posvećivao žanrovima koje je okupio pod zajedničkim nazivom *brojilice* ponudivši izvornu četverodijelnu klasifikaciju.

Usmenoknjiževna retorika može se smatrati specifičnim hrvatskim filološkim konceptom (autori izraženijega folklorističkog habitusa u načelu nisu upotrebljavali termin retorički žanrovi niti su se njima bavili kao cjelinom). Djelomičan utjecaj te koncepcije, razvijene prije pola stoljeća, može se uočiti u radovima pojedinih autora iz drugih južnoslavenskih folklorističkih i filoloških tradicija, ali se retoričkim žanrovima većinom pristupa polazeći od kategorije “malih”, “sitnih” ili “jednostavnih” oblika te ih se svrstava s drugim žanrovima koji su im slični veličinom, ali ne nužno strukturom i funkcijom. Da je usmenoknjiževna retorika hrvatska teorijska posebnost, potvr-